

Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї

[за матеріалами Ходосівського поселення]

В. О. Петрашенко

Стаття порушує питання про хронологію, етнічну належність групи пам'яток VIII—IX ст. на Правобережному Подніпров'ї, що увійшли в літературу як волинцевські. На основі аналізу речових знахідок і кераміки в найбільш дослідженого поселення поблизу с. Ходосівка зроблено висновок про тотожність сахнівських і волинцевських старожитностей і їх безпосереднє переростання у Київську Русь на Правобережному Подніпров'ї.

Пам'ятки волинцевської культури у Київському Подніпров'ї виявлені два десятиріччя тому¹. На сьогодні, крім широко відомих поселень поблизу с. Ходосівка та Обухів II, до цієї культури відносять нижній шар Китаївського поселення, поселення біля с. Бучаки та Григорівка на Дніпрі. Поширення волинцевської культури на Правобережжя Середнього Подніпров'я поставило перед дослідниками низку питань, передусім про зв'язки і взаємовідносини населення цієї культури з носіями культури типу Луки-Райковецької (ранній етап) і Сахнівки, а також попередніми мешканцями Середнього Подніпров'я. Для їх розв'язання необхідно проаналізувати основні категорії археологічних матеріалів, насамперед, кераміку з пам'яток волинцевської культури Правобережжя і Лівобережжя, без чого неможливо відтворити етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї напередодні утворення Київської Русі.

Одним з найбільш досліджених поселень волинцевського типу на Правобережжі є Ходосівське, матеріали якого дають можливість порушити питання про походження і майбутнє волинцевської культури на цій території.

Поселення біля с. Ходосівка Києво-Святошинського району Київської області розташоване на першій надзаплавній терасі біля підніжжя відомого скіфського городища (рис. 1). Висота тераси — близько 40 м, внизу знаходиться болото, що тягнеться від с. Пирогове, повз Ходосівку і Підгірці, в напрямку до Трипілля. З заходу до нього підступає гірський кряж з відмітками висоти 40—70 м, на якому і розмістилось поселення. З південного сходу його перетинають три великі яри, найдовший з них — Козаків. Такі топографічні умови надійно захищали населення від несподіваного нападу. До того ж скіфське городище, що знаходилося поруч, напевне використовувалось слов'янами як сховище. Площа поселення за розвідковими даними складає близько 22 га. Вперше ця пам'ятка виявлена в 1969 р. Р. С. Орловим, який під час рятувних робіт дослідив залишки п'яти жител та трьох господарських ям. Автор датував розкопані комплекси VII—VIII ст. і розглядав їх як волинцевські².

Невеликі розкопки на поселенні провів у 1972 р. О. В. Сухобоков, ним досліджено площу 340 кв. м, на якій виявлено 2 житла і 11 господарських ям. Автор датував поселення другою половиною VII — початком IX ст. і висловив думку про часткове проникнення лівобережного населення (волинцевська культура) на Правобережжя Дніпра³.

¹ Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва // Археологія.— 1972.— Вип. 5.— С. 96—105; Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія.— 1977.— Вип. 21.— С. 50—67; Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. в київському Подніпров'ї // Археологія.— 1975.— Вип. 15.— С. 93—94.

² Орлов Р. С. Поселення з керамікою волинцевського типу на Київщині // АДУ 1969.— К., 1972.— Вип. IV.— С. 236—241.

³ Сухобоков О. В. Вказ. праця.— С. 205.

Рис. 1. Ходосівське городище: а — загальний вигляд; б — розкоп 1985 р. (фото).

У 1985 р. Дніпровською давньоруською експедицією на поселенні проведені археологічні розкопки, а у 1986 р.— невеликі рятувні роботи у зв'язку з будівництвом автомобільної дороги. Розкоп, площею близько 1400 кв. м, було розбито у східній частині поселення, на ньому виявлено і досліджено 7 жител, 26 ям, одну будівлю господарського призначення і шість глинобитних печей, розташованих поза об'єктами (рис. 1; 2).

У культурному шарі зустрічаються матеріали двох епох — трипільської культури і слов'янські — VIII—IX ст. Крім того, під час рятувальних робіт у західній частині поселення досліджено яму, в якій серед слов'янської кераміки VIII ст. трапилась фібула III ст. н. е., яку, очевидно, слід пов'язувати з київською культурою (рис. 3; 4, 1). Інших матеріалів цього періоду поки що на поселенні не виявлено. Серед знахідок в культурному шарі переважає слов'янська кераміка, представлена поодинокими уламками кружального посуду волинцевського типу та численними ліпними і примітивно-кружальними горщиками. Зустрічаються також печина і глиняні вальки, шматки залізного шлаку, вироби із заліза, прясла і таке інше.

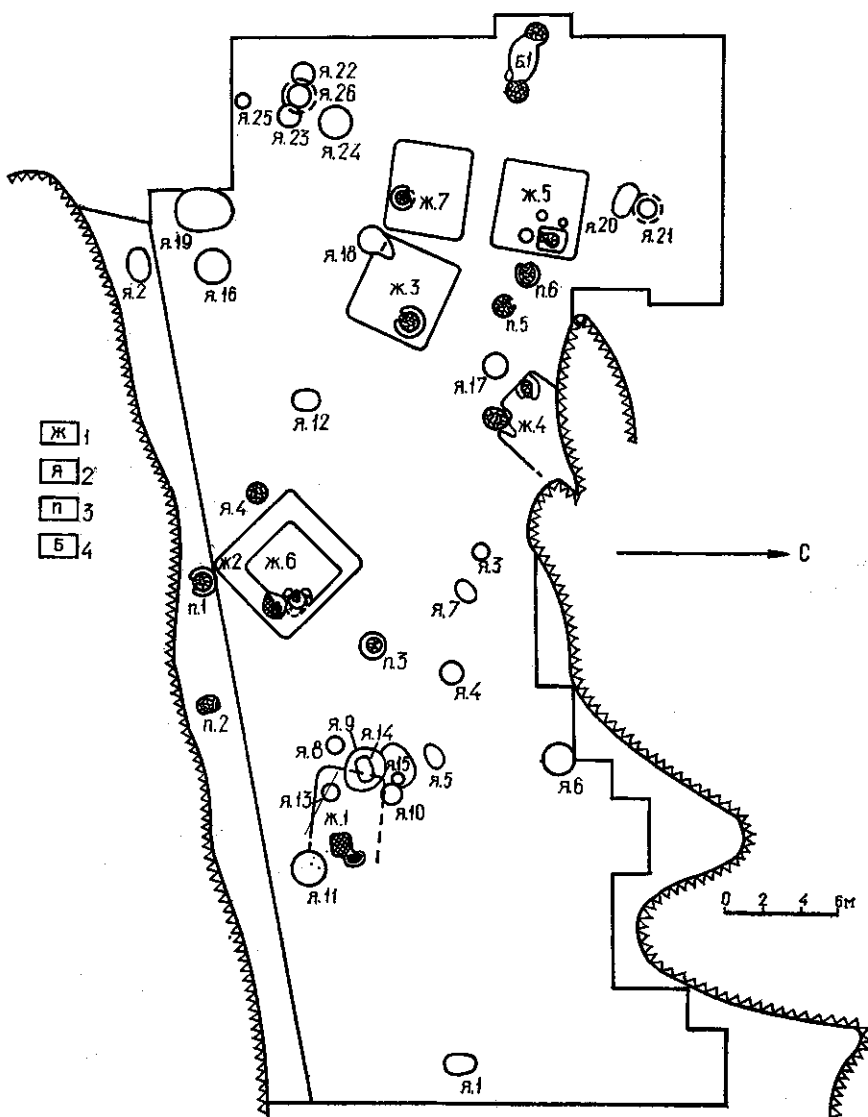

Рис. 2. Схематичний план розкопу. Умовні знаки: 1 — житло; 2 — яма; 3 — піч; 4 — будівля.

За дослідженням розкопом можна отримати деяку інформацію про планування поселення. Воно, напевне, було складним: житла розміщувались рядами, всередині яких виділяються будівлі, що становили одну групу, тобто одне подвір'я. До такої групи слід віднести житла № 3, 5, які можна пов'язати з трьома поколіннями його мешканців. У сферу їх господарської діяльності потрапляють ями № 20, 21, наземні печі № 5, 6 і, можливо, виробничі приміщення № 1.

Розглянуте поселення фактично містить один культурний шар з досить вузькою датою, близько 150 років. Ця обставина робить його надзвичайно перспективним для археологічного дослідження у плані реконструкції соціально-економічної структури слов'янського суспільства напередодні утворення Давньоруської держави.

Для характеристики культурної належності і хронології пам'ятки розглянемо речові знахідки з поселення. Скроневе кільце з тонкого круглого дроту діаметром 2,2 см з житла № 2 (розкопки 1985 р.) (рис. 4, 2). Кільця такого типу широко відомі в пам'ятках Східної Європи, їх нижня дата сягає VIII ст., а верхня припадає на давньоруський період. Найближчі аналогії відомі серед матеріалів Новотроїцького городища⁴ та в курганных старожитностях древлян і полян, наприклад, могильника в Буках, курган № 7⁵.

З поселення походить ряд речей, що є характерними для салтівської культури: бронзовий бубонець, сережка, срібні антропоморфні та з рельєфним орнаментом бляшки (рис. 4, 6—10). Цей комплекс прикрас О. В. Сухобоков дагує VIII—IX ст.⁶ У житлі № 4 (1985 р.) трапився браслет з прямокутного дроту, кінці якого сплюснені, орнамент відсутній. Подібні браслети трапилися з речами скарбу на Новотроїцькому, де вони датуються другою половиною VIII—IX ст.⁷

У житлі № 1 (розк. 1985 р.) виявлено пластинчастий перстень, виготовлений з подовженої пластини, вузький кінець якої, очевидно, заходив за зовнішню поверхню, орнамент відсутній (рис. 4, 3). Аналогічні прикраси досить поширені у середньовічного населення Прибалтики. До того ж вони відомі там у поховальних комплексах, які дають відносно вузьку дату. Подібна знахідка була виявлена в жіночому похованні, що датується VIII ст.⁸ Досить близький за зовнішнім виглядом перстень походить з Щербинського городища (Московська обл.), де його знайдено в ямі, що пов'язується з верхнім горизонтом пам'ятки⁹. І. Г. Розенфельдт відносить цей перстень до типу III і датує початком IX ст.¹⁰

У культурному шарі виявлено ще один пластинчастий перстень, поганої збереженості, його було сплющено в давнину (рис. 4, 4). Ширина пластини у центрі становить 4 мм, кінці мають заокруглену форму, шириною близько 8 мм, і, ймовірно, спіралеподібно заходили один за інший. Найближчу аналогію цій прикрасі можна знайти серед матеріалів Новотроїцького городища. Пластинчастий, бронзовий перстень з розширеними кінцями, що заходять один за другий, трапився в житлі

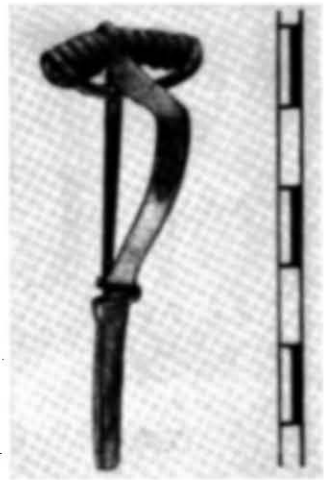

Рис. 3. Фібула з поселення (фото).

⁴ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА.— 1958.— № 74.— С. 26.— Рис. 13.

⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 201.

⁶ Сухобоков О. В. Вказ. праця.— С. 64.

⁷ Ляпушкин И. И. Указ. соч.— С. 326.— Табл. ХСП, 10.

⁸ Snore E. Izrakumi kņeu kapulankā. Materiāli parārkeologu unetnogrāfu 1980/81 gade.— Rīga, 1982.— Ерр. 121—122.

⁹ Розенфельдт И. Г. Щербинское городище // СА.— 1964.— № 1.— С. 169.— Рис. 4, 12.

¹⁰ Розенфельдт И. Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI—IX вв.— М., 1982.— С. 95.— Рис. 20, 24.

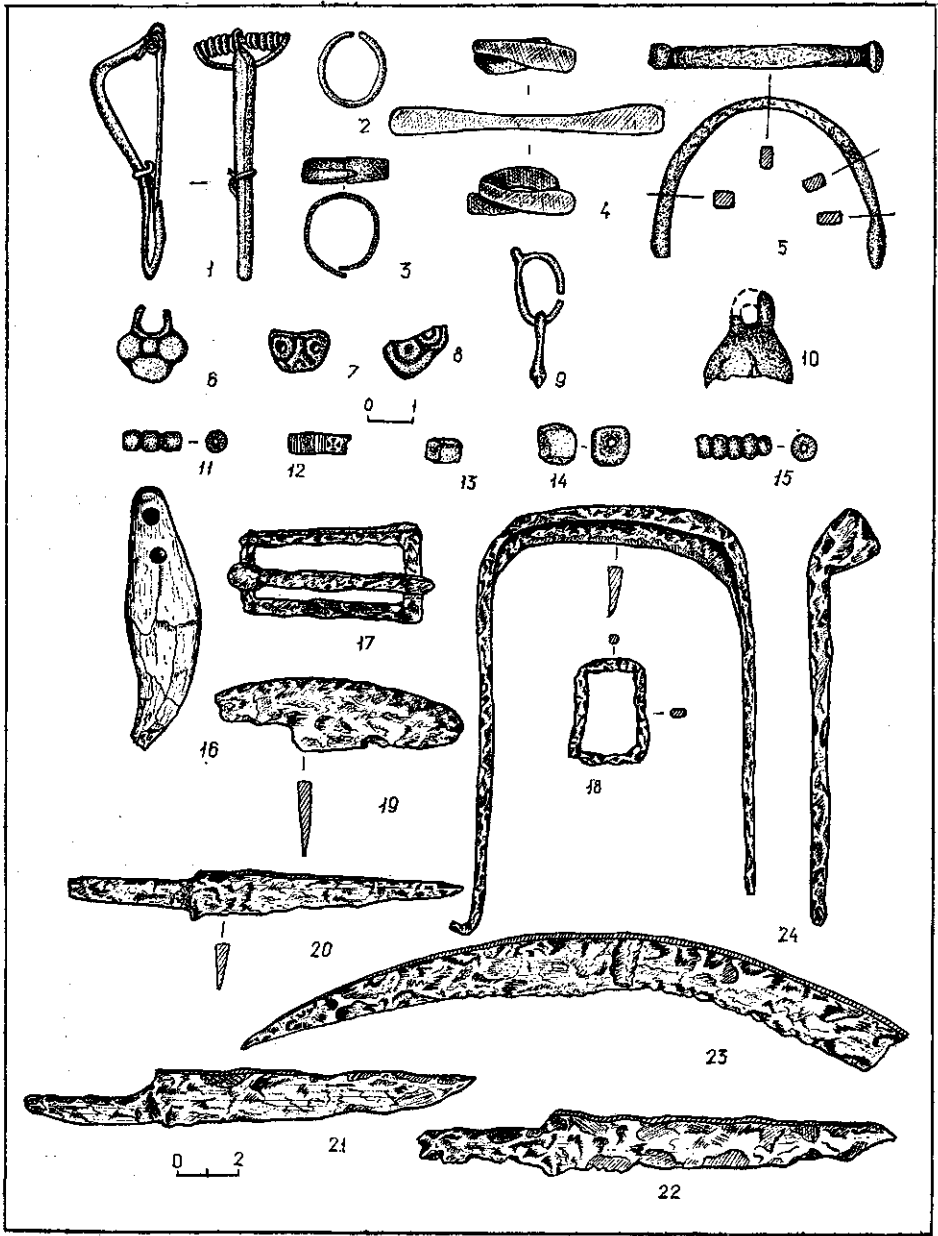

Рис. 4. Знахідки з поселення: 1 — фібула III—IV ст.; 2—10 — прикраси з кольорового металу; 11—15 — намистини; 16 — амулет; 17—18 — пряски; 19—22 — ножі; 23 — фрагмент серпа; 24 — струг.

№ 45 цієї пам'ятки разом із срібним семипроменевим височним кільцем і скляною бусиною — двійчаткою, і датуються І. І. Ляпушкіним кінцем VIII—IX ст.¹¹ За весь період дослідження Ходосівського поселення знайдено сім намистин. Це багаточастинні скляні намистини із срібною прокладкою (2 екз.), прямокутної форми з блакитного скла (2 екз.), чотирнадцятигранна і кулеподібна із скла синього кольору, а також уламок мозаїчної різнокольорової намистини з пасти (рис. 4, 11—15). Всі екземпляри найбільш широко представлені в матеріалах салтово-маяцької культури та побутовали у VIII—IX ст., хоча деякі з описаних типів відомі і в VI—VII ст.¹²

¹¹ Ляпушкін І. І. Указ. соч.— С. 181, 186.— Рис. 86, 3.

¹² Деопик В. Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв. // СА.— 1961.— № 3.— С. 203—232.

Серед інших датуючих речей відомо пряжки. У житлі № 2 (розкопки 1972 р.) знайдено залізну прямокутну подовженої форми пряжку з язичком, яку автор розкопок схильний датувати VI—VII ст. і відносить її до так званих аварських старожитностей, проте треба мати на увазі, що такого типу пряжки були поширені і у VIII—IX ст. (рис. 4, 17). Вони є характерною знахідкою на могильниках салтівської культури¹³. Рамку від залізної пряжки трапецієподібної форми виявлено в культурному шарі. Її розміри 3,2×2,2 см, язичок, очевидно, кріпився до одного з коротких боків (рис. 4, 18). Такі пряжки також поширені серед матеріалів салтово-маяцької культури, наприклад, Нетайлівського могильника, який датується VIII—IX ст.¹⁴

Серед знахідок, що відносяться до знарядь праці, найчисленнішими є ножі (5 екз.). Вони, за винятком одного екземпляра, мали універсальне побутове призначення (рис. 4, 19—22). Всі ножі з прямою спинкою, чітко вираженим уступом, що відокремлює черешок від спинки. Довжина їх робочої частини від 8 до 11 см, довжина черешка 3—3,5 см, висота леза 1,2—1,5 см. Крім описаних екземплярів, в культурному шарі зустрінуто ніж спеціального призначення, який, можливо, використовувався як робочий інструмент. Він має горбату спинку, довжина леза 5 см, а висота — 2 см, черешок зберігся частково. За формою цей ніж нагадує бритви пізніших часів (рис. 4, 19). Серед інших знарядь знайдені мотика, уламок і майже цілий екземпляр ножа, в якому не зберігся кінець з ручкою (рис. 4, 23). В ямі 26 виявлено залізний струг, висота робочої частини 1,5 см, відстань між ручками — 8 см, довжина ручки близько 8 см (рис. 4, 24).

Ходосівське поселення дало значну колекцію прясел — 13 екз. Серед них переважають глиняні, біконічної форми, діаметром по бочку від 2,5 до 3,5 см, товщиною від 1,2 до 2 см, діаметр отвору — 10 мм. Більшість виробів ретельно вироблені з глини з домішкою шамоту, а також з добре відмудленої без домішок глини. Зустрічаються прясла із стінок амфор, а також кам'яні. Один екземпляр із сірого сланцю (жировика), два із рожевого пірофіліту (шиферні). Одне з шиферних прясел виявлене у житлі № 5 (розкопки 1985 р.) разом з 6 екземплярами виробів з глини. Знахідки шиферних пряслиць у комплексах VIII—початку IX ст. вказують на появу цих виробів на Правобережному Подніпров'ї вже в цей період, хоча, безумовно, шиферні прясла у VIII—IX ст. не були ще масовими виробами, якими вони стали у давньоруський час. Прясло із жировика вказує на зв'язки населення Середнього Подніпров'я із країнами Скандинавії, звідки походять ці вироби¹⁵. Свинцеве прясло, очевидно, слід пов'язувати із скіфською епохою, для якої характерні такі вироби. З кістяних предметів найчисленнішу групу складають проколки-кочедики, які траплялись під час розкопок майже кожної житлової споруди і є характерною знахідкою на поселеннях VIII—X ст. Серед цієї категорії матеріалу є амулети, виготовлені з кабанячого ікла, а також «бабки» з отворами і прокресленими рисочками-мітками (рис. 4, 16).

За всі роки дослідження Ходосівського поселення зібрана значна колекція кераміки, яка включає практично всі відомі для слов'ян цього періоду форми посуду: горщики, сковорідки, жаровні, амфори. Зустрічаються також диски з глини, так звані «хлібці», які траплялися під час розкопок ям і печей. Найчисленнішу групу посуду становлять горщики, серед яких нараховується 11 цілих форм і близько 80 екземплярів верхніх частин. Така колекція дає можливість порівняти цю категорію матеріалу на основі статистичних викладок.

За технологічними ознаками кераміка з Ходосівки відноситься переважно до ліпної (82%), кружальний посуд типу Луки-Райковецької

¹³ Пархоменко О. В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. // Археологія.— 1983.— Вип. 43.— С. 81.

¹⁴ Там же.— С. 77.

¹⁵ Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 101.

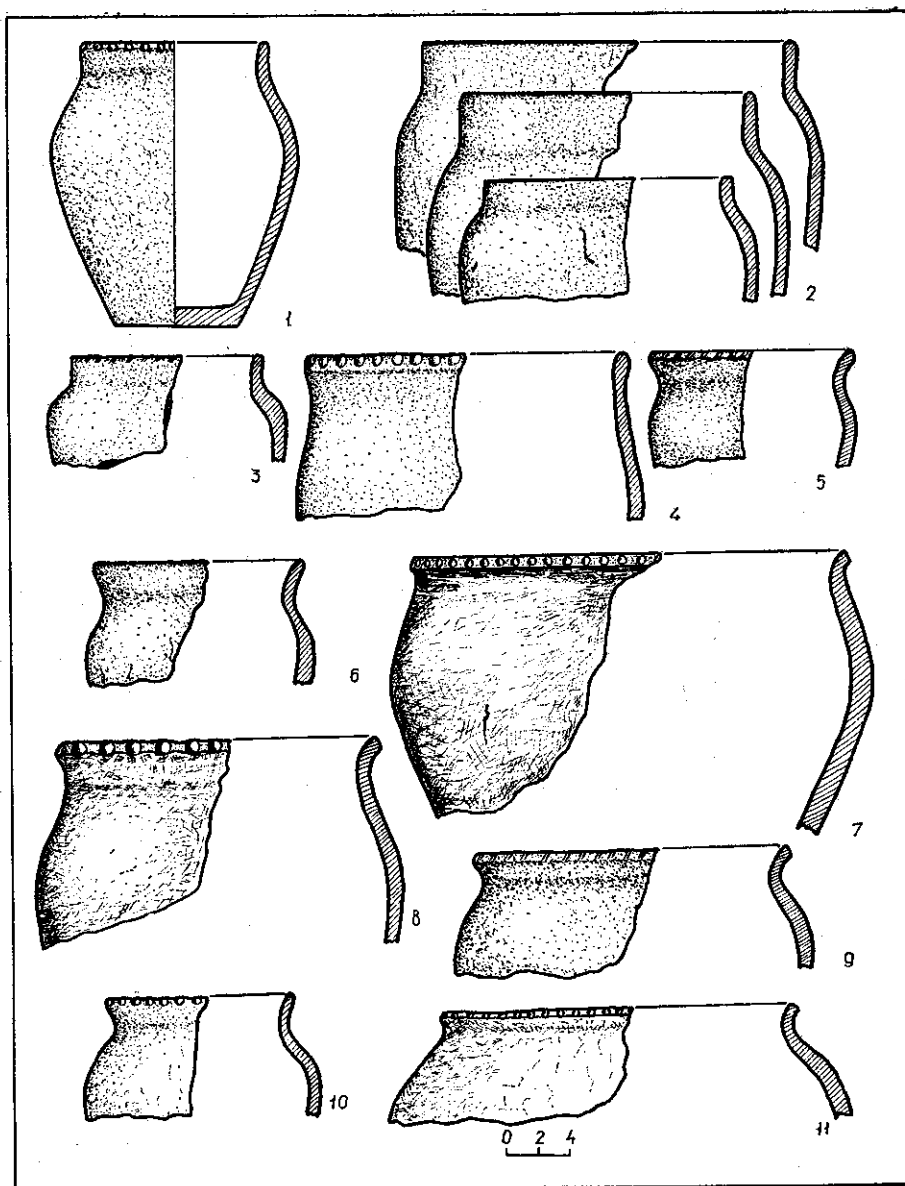

Рис. 5. Кераміка з поселення: 1-2 — тип 1; 3 — тип 2; 4 — тип 3; 5 — тип 4; 6 — тип 5; 7-8 — тип 6; 9-10 — тип 7; 11 — тип 8.

складає близько 3%, гончарна (волинцевського типу) — 4—5%, салтівська, що включає амфори, близько 4%. В основу типології традиційно покладена форма верхньої частини посудини, її профіль, який відбивають лінія шийки і плеча (показчики профілювання шийки і плеча)¹⁶. До першого типу віднесені горщики (Б₁Г₂) з прямою короткою або злегка подовженою шийкою із слабо випуклим плечем, вінця, як правило, горизонтально зрізані, рідше заокруглені, інколи прикрашені пальцевою лункою або косими насічками (рис. 5, 1—2). Описана група горщиків найчисленніша на поселенні (24%). Цей тип кераміки відомий на всіх пам'ятках Середнього Подніпров'я VIII—X ст., хоча складає — від 4 до 10%. Лише пам'ятки Східної Волині (Буки, Тетерівка, Шумськ) дають близько 14% такої кераміки. Близьку цифру поширення посуду I типу дають матеріали Новотроїцького (23%). Правда, на Новотроїцькому городищі цей тип кераміки майже завжди

¹⁶ Генінг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА.— 1973.— № 1.— С. 114—135.

має високу шийку і більш широку горловину, ніж на правобережних пам'ятках. У загальних рисах він відповідає IV типу кераміки за І. І. Ляпушкіним¹⁷. Ця група досить близька до гончарного посуду волинцевського типу, відрізняючись від останнього технологією виготовлення і прийомами орнаментативної. Очевидно, його розвитком є горщики типу 2 (Б₁Г₃), які складають 8%. Вони мають ідентичну з горщиками першого типу форму шийки і вінець, але відрізняються різко виступаючим опуклим плечем. Найбільше розширення припадає на верхню частину посудини, тоді як у горщиків I типу воно наближається до середини (рис. 5, 3).

Тип 3 (Б₁Г₁ — 6,7%) складають горщики із злегка відхиленою шийкою і слабо вираженим похилим плечем, лінія якого наближається до прямої. Вінця найчастіше округлені або косо зрізані, інколи прикрашені насічками (рис. 5, 4). Серед пам'яток VIII—IX ст. Правобережного Подніпров'я ці типи досить широко представлені, зокрема, на Монастирку і Сахнівці. Вони практично відсутні на Новотроїцькому і Волинцевському, нехарактерні такі горщики і для потясминських поселень (VIII—IX ст.) (Луг-1, Макарів Острів).

Тип 4 (Б₂₋₃Г₁ — 6,7%) включає посуд з середньо відхиленою шийкою, слабо вираженим, але опуклої форми, плечем, вінця округлені, або частіше косо зрізані, орнаментовані ямками або насічками. Примітивно-кружальні горщики оздоблені хвилею або врізними лініями (рис. 5, 5). На поселеннях Правобережжя такі горщики складають від 3 до 10% і найбільш характерні для потясминських поселень (Луг-1, Макарів Острів). Широко представлені горщики такого типу на Новотроїцькому городищі (25,5%), а на поселеннях Східної Волині — зрідка.

Тип 5 (Б₂₋₃Г₂ — 4%) репрезентують горщики із слабо і середньо відхиленою шийкою, ввігнутим різко виступаючим плечем, вінця округлені або зрізані, інколи прикрашені круглими ямками або насічками (рис. 5, 6). На поселеннях лісостепового Правобережного Подніпров'я він складає від 2 до 10% і найбільш поширений, як і попередній, на потясминських поселеннях.

Тип 6 (Б₂₋₃Г₂ — 12,3%) включає горщики, досить поширені на поселеннях лісостепового Правобережного Подніпров'я, де він складає від 3 до 18%. Це горщики із середньо відхиленою шийкою і прямим плечем, вінця округлені, часто прикрашені лунками (рис. 5, 7—8).

Тип 7 (Б₂₋₃Г₂ — 24%) характеризується горщиками із середньо відхиленою шийкою, опуклим округлої форми плечем і косо зрізаними або заокругленими орнаментованими вінцями (рис. 5, 9—10). Цей тип кераміки широко представлений як на поселеннях Правобережжя, де він складає від 10 до 41%, так і Лівобережжя (Новотроїцьке — 10,8%, Волинцевське — 34,3%).

Тип 8 (Б₂₋₃Г₃ — 6,7%) — це горщики із середньо відхиленою шийкою і опуклим плечем, вінця округлі або косо зрізані, часто прикрашені насічками і ямками (рис. 5, 11). Примітивно-кружальні форми орнаментовані хвилею і врізними лініями. Такий посуд відсутній на Новотроїцькому, проте на Волинцевському складає до 10,4%. На пам'ятках лісостепового Правобережного Подніпров'я він поширений приблизно в тій же кількості, що і на Ходосівці.

Отже, за основними формами ліпної кераміки Ходосівка найближче стоїть до пам'яток лісостепового Правобережного Подніпров'я, хоча деякі типи зближують її з керамікою Волинцевського і Новотроїцького. Крім ліпної, на поселенні побувала гончарна кераміка волинцевського типу, представлена переважно уламками верхніх частин. Для них характерна пряма або дещо нахилена до середини посудини шийка, слабо або середньо випукле плече.

Близько 36% горщиків з Ходосівського поселення орнаментовані, тоді як близькі за археологічними матеріалами поселення (Сахнівка, Волинцево, Луг-1, Новотроїцьке) — від 50 до 78%. Проаналізуємо

¹⁷ Ляпушкін І. І. Указ. соч.— С. 40—41.— Рис. 22; 23.

основні мотиви орнаментациі та місце її розташування. Найпоширенішим елементом орнаментациі була пальцева ямка або лунка овальної форми, зроблена круглою паличкою. Вони складають близько 54% усіх орнаментованих мотивів досліджуваної пам'ятки. Ці елементи розташовувались виключно по вінцях горщиків. Даний тип орнаменту можна вважати загальнослов'янським. Він розповсюджений на широкій території і складає від 70 до 80% на кераміці з поселень, де основний культурний шар датується VIII—IX ст.

Значно рідше вінця горщиків прикрашала насічка (близько 10%). Цей орнамент практично відсутній на пам'ятках Східної Волині, але порівняно широко побутував на Монастирку (20%), Макаровому Острові (25%), Новотроїцькому (21%), Волинському (9,3%). Інколи горщики прикрашались так званою «гусеничкою». Цей візерунок вважається характерним для кераміки Лівобережжя, хоча на Волинцевському поселенні становить всього 7%, у значній кількості він представлений на Новотроїцькому (16,7%). У матеріалах Ходосівського поселення цей елемент складає близько 11,8% і розташовувався переважно по плічках горщиків, значно рідше — по вінцях. Зрідка посудини, прикрашені «гусеничкою», траплялись на Монастирку, Сахнівці.

Описані елементи декора панують на тих пам'ятках, де переважають ліпні горщики, які, як правило, мали одну зону орнаментациі — вінця. З застосуванням круга поширення набуває хвилястий і лінійний орнаменти, які покривають всю поверхню або окремі частини горщика. У Ходосівці кераміка, прикрашена багаторядною хвилею, складає 4,4%, вона розташована здебільшого на плечовій частині посудини, де що частіше зустрічається орнамент із врзних ліній (7,4%), які прикрашали верхню частину посудини, рідше побутували розчленовані групи ліній (3%). Гончарна кераміка волинцевського типу покривалась лощеними лініями, розташованими по косій або вертикально (8,8%).

До яких керамічних комплексів найближчий посуд Ходосівського поселення? Для відповіді на це питання порівнювали коефіцієнти подібності за окремими ознаками. За формою верхньої частини керамічний комплекс Ходосівського поселення надзвичайно близький до ряду пам'яток Правобережного Подніпров'я: Монастирка, Сахнівки, Канівського поселення, Києва. Якщо ж проаналізувати повний список ознак, що характеризують кераміку, а саме: форму, технологію виготовлення, орнаментацию — виявиться, що Ходосівське поселення найближче до керамічних комплексів Волинцевського поселення і Сахнівки.

Отже, за аналізом всіх категорій знахідок найбільш вірогідною датою для Ходосівського поселення є VIII ст. як період, до якого відноситься більшість досліджених об'єктів. Однак ряд ознак вказує на існування поселення і у IX ст.

По-перше, більшість інвентаря датується VIII—IX ст.; по-друге, керамічний комплекс містить кружалну кераміку типу Луки-Райковецької розвинутого етапу, тобто VIII—IX ст. Проте її кількість незначна, порівняно з ліпною, що не дозволяє включити у верхню дату все IX ст., оскільки за добре датованим верхнім горизонтом Монастирка вже з другої половини IX ст. кількість ліпної і кружалної кераміки вирівнюється¹⁸. Значно складніше визначити нижню дату пам'ятки. Період VI—VII ст. у Середньому Подніпров'ї характеризується так званими старожитностями русів, представленими специфічним набором прикрас: пальчасті фібули, литі браслети з розширеними кінцями, золоті і срібні пустотілі сережки і т. ін. Речей такого кола на Ходосівському поселенні не виявлено. У той же час більшість інвентаря має незаперечні зв'язки з пам'ятками салтово-маяцької культури. Зважаючи на ці обставини, ми змушені виключити VII ст., як можливу нижню дату існування поселення. На нашу думку, є всі підстави вважати VIII ст. початком існування Ходосівського поселення. Відносно куль-

¹⁸ *Петрашенко В. А.* Городище Монастырек VIII—X вв. в свете новых исследований // *Земли Южной Рус в IX—XIV вв.* — К., 1985. — С. 79.

турної належності пам'ятки в літературі висловлена єдина думка про ототожнення її з пам'ятками волинцевського типу.

Територія поширення відомих пам'яток волинцевської культури в загальних рисах співпадає з племенними землями полян і сіверян, а сама культура пов'язується з епізодом недатованої частини «Повісті временних літ» про виплату полянами данини хозарам у середині VIII ст.¹⁹ Є незаперечні докази зв'язку волинцевської культури з Хозарією, проте не можна розглядати виникнення самої волинцевської культури як прояв хозарського впливу. Безперечною, з нашого погляду, є лише думка про появу і часткове осідання у VIII ст. на слов'янських землях алаано-болгарського населення. Процес цей торкнувся не лише Лівобережжя. На рубежі VII—VIII ст. алаано-болгарське населення проникає і на південне Дніпровське Правобережжя, маючись на увазі пам'ятки типу Канцирки²⁰.

Отже, носіями волинцевської культури було місцеве автохтонне населення, яке у VIII і на початку IX ст. мало безпосередні контакти з Хозарією. Відкриття пам'яток волинцевського типу на Правобережжі безсумнівно ставить одну із найцікавіших і загадкових проблем слов'янської археології — ідентифікацію літописних полян з конкретними археологічними проявами. Адже пам'ятки волинцевської культури, що розмістилися уздовж берегової лінії Дніпра, займають територію, яка в археологічній і історичній літературі вважається полянською. Проблема, пов'язана з літописними полянами, потребує спеціального дослідження, передусім на підставі аналізу писемних джерел. Спробам виділити археологічні пам'ятки полян поки що перешкоджає відсутність у матеріальній культурі Середнього Подніпров'я яскраво виражених етнічних ознак. Характерною рисою Подніпровської групи пам'яток VIII—IX ст. (Київ, Канівське поселення, Монастирьок), які розглядаються як полянські, є синкретизм їх матеріальної культури, що відбиває процес складення нової етнічної спільності у зв'язку з утворенням Київської Русі²¹. Факт поширення пам'яток волинцевського типу у Київському Подніпров'ї лише посилює цю тезу. Деякі дослідники схильні розглядати волинцевські пам'ятки як археологічний прояв «Русі» IX ст., тобто періоду формування «Руської землі»²². Це змушує нас ще раз повернутися до питання про зв'язки волинцевської культури з роменською (сіверянською) та до поетапного членування волинцевських старожитностей.

У датуванні волинцевської культури є суттєві розходження. Д. Т. Березовець відносив волинцевські старожитності до VII—VIII ст. і вважав їх попередниками роменської культури²³. Близької точки зору дотримуються нині О. В. Сухобоков, С. П. Юренко²⁴. У свій час І. І. Ляпушкін виступив з ґрунтовним переглядом цієї дати і відніс пам'ятки волинцевської культури до VIII—IX ст., посилаючись на знахідки монет і речей салтівського кола²⁵. На сьогодні докази І. І. Ляпушкіна вбачаються переконливими для багатьох дослідників, які зна-

¹⁹ Щеглова О. А. Салтовские вещи в памятниках волинцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи.— Воронеж, 1987.— С. 82.

²⁰ Мінаєва Т. М. Кераміка балки Канцирка в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі // Археологія.— 1961.— Т. XIII.— С. 128.

²¹ Петрашенко В. А. Лесостепное правобережное Поднепровье в VIII—X вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1982.— С. 15.

²² Орлов Р. С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 230.

²³ Березовець Д. Т. Северяне перед образованием Киевской Руси: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1969.— С. 18.

²⁴ Сухобоков О. В. Славянские древности последней четверти I тыс. н. э. Днепровского Левобережья (волинцевская и роменская культуры) // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 201; Юренко С. П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— 1983.— С. 15—17.

²⁵ Ляпушкін І. І. К вопросу о памятниках волинцевского типа // СА.— 1957.— № 29—30.— С. 78.

ходять все більше підтверджень для такої дати²⁶. Вирішення питання хронології волинцевської культури надзвичайно важливе, оскільки лише тоді можна ставити питання про її походження і зв'язки з іншими культурами. У сучасній літературі детально розглянуті докази існування волинцевської культури у VIII—IX ст. і вони приймаються нами як цілком переконливі. Отже, постає питання, з яким колом пам'яток Середнього Подніпров'я можна пов'язати волинцевську культуру. Оскільки час її існування на значному відрізку часу співпадає з роменською, не можна прямо пов'язати ці дві культури, як такі, що переростають одна в одну. До того ж, при деякій подібності ранніх шарів роменської культури до волинцевських, поки що невідомі пам'ятки, де була б зафіксована їх стратиграфічна спадкоємність²⁷. Натомість переростання волинцевських старожитностей у культуру ранньої Київської Русі можна спостерігати на ряді поселень VIII—X ст. Середньої Наддніпряни (Київ, Монастирськ, Чернігів). На Лівобережжі, поблизу Переяслав-Хмельницького, недавно відкрито поселення, що характеризується волинцевською керамікою і посудом типу Луки-Райковецької, що відповідає верхньому шару Монастирка і Канівського поселення, тобто культурі ранньої Київської Русі²⁸.

Аналіз археологічних джерел кінця I тисячоліття н. е. з території Середнього Подніпров'я дозволив у свій час виділити Сахнівський етап (середина VII—середина VIII ст.)²⁹. Виходячи з сучасного стану джерелознавчої бази, його можна розглядати як сахнівсько-волинцевський, що датується VIII—початком IX ст. Близькість пам'яток типу Сахнівки (власне Сахнівка, нижні горизонти Монастирка і Канівського поселення, ряд поселень, розташованих уздовж берегової лінії Дніпра) до волинцевських вже доводилась у науковій літературі³⁰. Вони мають абсолютну схожість, як у наборі кераміки, орнаментативі, так і у її формах. Подібні топографічні умови, характер жител і печей дозволяє розглядати їх як єдиний археологічний комплекс, тобто відносити до однієї археологічної культури. Надзвичайно близько до цієї групи пам'яток стоїть Ходосівське поселення і Обухів II, які ототожені з волинцевською культурою. Останні відрізняє від названих сахнівських старожитностей лише факт присутності в їх керамічних комплексах посуду волинцевського типу. Правда, гончарна кераміка цього типу лише зрідка зустрічається на Монастирку, в Григорівці, Києві, проте саме цей факт дозволяє розглядати названі старожитності як волинцевські. Отже, склалась ситуація, коли одні і ті самі пам'ятки Правобережного Подніпров'я відносять одночасово і до сахнівських, і до волинцевських, що, очевидно, відбиває реальний зв'язок цих археологічних проявів.

Для в'яснення джерел формування сахнівсько-волинцевських старожитностей необхідно звернутись до пам'яток VI—VII ст., поширених у Середньому Подніпров'ї. Такими, в першу чергу, є пам'ятки пеньківської культури, і в літературі висловлена думка про генетичну спадкоємність пеньківських старожитностей (поселення біля с. Пеньківка) і поселень типу Сахнівки³¹. На нашу думку, поселення біля с. Сахнівка не має прямих генетичних коренів у пеньківській культурі. Деякі відмінності між цими пам'ятками спостерігаються у топографії поселень та конструкції жител. Якщо пеньківська культура характеризується відкритими поселеннями, розташованими на першій надзаплавній терасі, то

²⁶ Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь.— К., 1979.— С. 89; Щеглова О. А. Указ. соч.— С. 82—83; Горюнов Е. А. О памятниках волинцевского типа // КСИА АН СССР.— 1975.— Вып. 144.— С. 3—9.

²⁷ Щеглова О. А. Указ. соч.— С. 83.

²⁸ Савчук А. П. Ранньослов'янське поселення поблизу Переяслав-Хмельницького. // Археологія.— 1983.— Вип. 42.— С. 88—90.

²⁹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст.— К., 1980.— С. 126.

³⁰ Петрашенко В. А. Указ. соч.— 1982.— С. 14—15.

³¹ Приходнюк О. М. Вказ. праця.— С. 122.

населення сахнівських поселень вибирало місця на підвищеннях, добре захищених природними умовами. Майже кожне поселення знаходилось поруч городища ранньозалізного віку або давньоруського періоду і могло використовуватись як сховище. Пеньківські поселення майже виключно мали печі-кам'янки, або, на ранньому етапі, вогнища, тоді як населення Сахнівки будувало глиняні або кам'яно-глиняні печі. Нарешті, найбільш істотні відмінності можна спостерігати в масовому матеріалі — кераміці. Пам'ятки сахнівсько-волинцевського етапу зовсім не мають ребристих біконічних горщиків і це неможливо пояснити лише різницею в хронології. Адже на пеньківських поселеннях, наприклад, на Лузі-І вони доживають до VIII—IX ст.³²

Сучасний стан вивчення ранньосередньовічних пам'яток Середнього Подніпров'я не дозволяє остаточно вирішити питання про підоснову сахнівсько-волинцевських старожитностей. На нашу думку, найбільш перспективною вбачається думка, висловлена Н. М. Кравченко про зв'язок цих пам'яток з локальною середньо-дніпровською групою слов'янських старожитностей, що мають місцеві традиції³³. Комплекси, близькі до сахнівських, відкриті поблизу Києва на поселеннях Обухів II і Обухів VII, де вони датуються V—VIII ст.³⁴

Отже, з усього сказаного можна зробити наступні висновки. На Правобережному Подніпров'ї волинцевська культура, як за хронологією (VIII—початок IX ст.), так і за основними археологічними характеристиками відповідає сахнівським старожитностям і становить з ними один етап, у формуванні якого взяло участь місцеве населення. Специфіку волинцевських пам'яток складає присутність у керамічних комплексах гончарної кераміки, яка, очевидно, поступала на Правобережжя з деяких поселень Лівобережжя, де вона виготовлялась. Питання про відповідність волинцевської культури конкретним літописним «племенам» не можна вважати остаточно вирішеним, припустимо лише стверджувати, що вона цілком пов'язана з пам'ятками VIII—IX ст. Середнього Подніпров'я не менше, ніж з роменськими. Внесок сахнівсько-волинцевських старожитностей у формування давньоруської культури Середнього Подніпров'я цілком очевидний. Їх переростання в давньоруську культуру на таких пам'ятках, як Київ, Монастирьок, Канівське поселення — яскраве тому підтвердження. З середини IX ст. не тільки в містах, але й на поселеннях власне давньоруська культура проступає досить монолітно. Саме на цей час припадає утворення першого державного об'єднання «Руська земля», центром якого стало населення розглянутих поселень.

В. А. Петрашенко

ВОЛЫНЦЕВСКАЯ КУЛЬТУРА НА ПРАВОБЕРЕЖНОМ ПОДНЕПРОВЬЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ХОДОСОВСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ)

В статье публикуются новые материалы у с. Ходосовка, добытые автором во время раскопок в 1985 г. Анализ всех категорий археологических находок, а также топография, тип жилищ и застройка, весь культурно-хозяйственный комплекс сближает исследуемый памятник как с волинцевской культурой, так и памятниками типа Сахновки, что позволило высказать точку зрения о единстве этих археологических проявлений. Автор polemизирует в вопросе о генетической связи памятников типа Сахновки и пеньковскими, развивая точку зрения об автохтонности сахновско-волинцевских древностей на Правобережье, обращается также внимание на факт их перерастания в культуру ранней Киевской Руси.

³² Березовец Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине // МИА.— 1963.— 108.— С. 174.— Рис. 15.

³³ Кравченко Н. М. Указ. соч.— С. 91.

³⁴ Абашица Н. С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII па Ступні // Археологія.— 1986.— Вип. 53—84.

VOLYNTSEVIAN CULTURE IN THE RIGHT-BANK DNIEPER AREA
(FROM FINDINGS OF THE KHODOSOVKA SETTLEMENT)

The paper presents information about new findings obtained by the author during excavations near vil. Khodosovka in 1985. Analysis of all the categories of archaeological findings as well as topography, type of dwellings and buildings, the whole cultural-economic complex bring the monument under study closer both to the Volyntseviian culture and to the Sakhnovka-type monuments, that permitted advancing an opinion on the unity of these archaeological manifestations. The author argues in the problem on genetic relation of the Sakhnovka-type and Penkovka-type monuments, developing a standpoint on the autochthonous character of the Sakhnovka-Volyntseviian antiquities in the right-bank territory. A fact of their development into the culture of the early Kiev Rus is given attention as well.

Одержано 09.12.87.

Проблеми формаційної структури первісності*

В. Ф. Генінг

«Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природно-історичний процес»¹. К. Маркс «вказав шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості процесу»².

Дана стаття — перша з серії, присвячених дослідженню питань стадіального членування первіснообщинного способу виробництва, який розглядається на двох рівнях. На одному — в системі «природа—суспільство», коли виділяються основні ступені освоєння природних багатств і енергії зовнішнього середовища та різномірними типами техніки, для задоволення соціальних потреб. Це рівень суперформації: первинної (первісної), вторинної (класової) та третинної (безкласово-комуністичної). На другому рівні кожен суперформаційний спосіб виробництва розглядається за своєю соціальною еволюцією, як стадією становлення, розквіту і розкладу соціальних формацій, які виділяються як прогресивні.

1.1. Загальна характеристика первіснообщинного способу виробництва на рівні суперформації.

Перед сучасною археологією стоять нові масштабні завдання — історизація та соціологізація її знань, дослідження закономірностей соціально-історичного розвитку стародавніх суспільств, виявлених за археологічними джерелами. Подібні дослідження можуть бути успішними лише при достатньо розробленій теорії соціального розвитку і принципів періодизації історичного процесу тих епох, які є об'єктами пізнання археології. Періодизація вводить об'єкт вивчення — конкретне суспільство минулого — у канву цілісної концепції соціальної системи, визначає його місце в ній і дає основні орієнтири для реалізації науково-дослідного пошуку. На жаль, у сучасній археології проблемам періодизації історичного процесу ранніх етапів суспільного розвитку приділяється надто мало уваги, особливо, на теоретико-методологічному рівні.

* Початок. Продовження статті у наступному номері.

¹ Маркс К. Передмова до першого видання // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 23.— С. 12.

² Ленін В. І. Карл Маркс // ПЗТ.— Т. 26.— С. 51.